

Profil geopolityczny i socjologiczny żydowskiej diaspory aleksandryjskiej jako przyczynek do rozumienia zjawiska judaizmu hellenistycznego

Ks. KRZYSZTOF SIWEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

1. Preliminaria

Krótkie, aczkolwiek niezwykle barwne i płodne w konsekwencje, panowanie Aleksandra Wielkiego przyniosło wyraźną przebudowę polityczno-ustrojową ówczesnego świata a także stworzyło dogodne warunki do społeczno-kulturowych przemian. Wyruszywszy na Wschód w 334 r. przed Chr., w tym samym roku, w bitwie nad Granikiem¹, Aleksander otworzył sobie drogę ku Azji Mniejszej a w rok później w bitwie pod Issos (333 r. przed Chr.) stał się zdobywcą całego Bliskiego Wschodu. Po zdobyciu Gazy udał się do Egiptu, gdzie został przywitany jak wybawca i obdarzony wszelkimi należnymi honorami. Wkupił się w łaski Egipcjan m. in. przez to, że pozostawił nietkniętą całą administrację kraju a w celu szerzenia kultury greckiej i zaznaczenia swojej obecności w Egipcie założył miasto, które kazał nazwać Aleksandrią. Ostateczne zwycięstwo nad państwem Achemenidów odniósł w bitwie niedaleko Niniwy (331 r. przed Chr.), w której ostatecznie pokonał króla perskiego Dariusza. Jego nagła i przedwczesna śmierć (323 r. przed Chr.) zatrzymała tę wielką machinę przemian. Właściwie należałoby powiedzieć, że ją spowolniła, gdyż wypadki, jakie miały po jego śmierci, w znacznym stopniu przyczyniły się do rozszerzenia obecności kultury i myśli greckiej na całym obszarze Bliskiego Wschodu. Po śmierci Aleksandra, w wyniku skomplikowanych

¹ Nazwa rzeki (obecnie Kocebas), która znajduje się w północno-zachodniej Turcji.

działań zarówno o charakterze militarnym jak i dyplomatycznym², imperium wielkiego Macedończyka zostało podzielone na dwie wielkie monarchie. W Egipcie władzę objął Ptolemeusz, syn Lagosa, dając tym samym początek dynastii Lagidów (Ptolemeuszy), a w Babilonii i Syrii – Seleuk, syn Antiocha, założyciel dynastii Seleucydów. Po tym podziale Palestyna przez ponad dwadzieścia lat pozostawała kością niezgody między Lagidami a Seleucydami. Dopiero w 301 r. przed Chr., w bitwie pod Ipsos, za zgodą wszystkich pretendentów, dokonano powtórnego podziału imperium Aleksandra – Palestyna (wraz z Celesyrią³) przypadła w udziale Seleukowi. Jednak Ptolemeusz I Soter złamał te ustalenia i w sposób bezprawny zajął Palestynę. W ten sposób znalazła się ona w rękach Lagidów aż do 198 r. przed Chr., kiedy to władca seleucki, Antioch III, zmienił bieg historii.

Gdy Lagidzi objęli władzę w Palestynie, zaczęli zabiegać o pozyskanie Żydów, przyznając im wysokie stanowiska w państwie oraz zapewniając autonomię. Dlatego, gdy Seleucydzi próbowali odzyskać utracone wpływy w Palestynie, nie mogli liczyć na życzliwość ze strony mieszkańców. Dodatkowym faktem, który przemawiał za tym, że woleli opowiedzieć się za Lagidami niż Seleucydami, było to, że w Egipcie (gdzie przebywała spora grupa Żydów) rządzili właśnie Ptolemeusze⁴. Powstała w ten sposób nowa przebudowa geopolityczna ówczesnego świata wpłynęła na dynamikę przemian, jakie nastąpiły w łonie judaizmu. Odtąd możemy mówić o powstaniu dwóch centrów myśli, kultury i religii: palestyńskiego oraz aleksandryjskiego. Obydwa ośrodki miały znaczący wpływ na kształtowanie się postaw w nowej sytuacji.

Zadaniem niniejszego przedłożenia jest ukazanie wpływu, jaki na kształt judaizmu aleksandryjskiego miała wspomniana przebudowa geopolityczna w kontekście zupełnie nowej perspektywy socjologicznej i kulturowej. Wskazemy na główne ośrodki tej powstającej myśli, które wpłynęły na nowy sposób postrzegania tradycyjnie wypracowanego modelu judaizmu. Głównym materiałem badawczym będą teksty źródłowe, które po przedstawieniu, starannej translacji i komentarzu staną się nośnikiem przekazu wspomnianej myśli.

² Szczegółowe omówienie tego zagadnienia, zob. Ewa Wipszycka, Benedetto Bravo, *Historia starożytnych Greków*, t. III: *Okres hellenistyczny*, wyd. 2 (Warszawa 2010), 122-139.

³ Czyli Syria Północna. Pod koniec II w. po Chr. Septymiusz Sewer podzielił Syrię na dwie prowincje: Syrię Północną (Celesyrię, czyli „Syria Wklęsła, Niska”) i *Syria Phoenice* (Fenicja).

⁴ Ptolemeusz I Soter (323-283); Ptolemeusz II Filadelf (283-246); Ptolemeusz III Euergetes (246-221); Ptolemeusz IV Filopator (221-203); Ptolemeusz V Epifanes (203-181).

2. Geopolityka diaspory

Przedmiotem naszej refleksji nad najważniejszymi zjawiskami geopolitycznymi, jakie znamionowały wspólnoty Żydów Aleksandryjskich, będzie kilka tekstów odnalezionych w liczących się ośrodkach skupionych głównie w okolicach Aleksandrii i w niej samej. W tym kontekście na uwagę zasługują takie ośrodki jak: Schedia, Ksenefiris, Leontopolis, Arsinoe-Krokodilopolis, Oksyrynchos czy wreszcie sama Aleksandria.

2.1. Ośrodki poza Aleksandrią

2.1.1. Schedia

Etymologicznie ten pospolity rzeczownik oznaczający „tratwę”, „łódź”, „statek” czy „most pontonowy”, stał się nazwą własną miejsca zidentyfikowanego obecnie jako Kafr ed-Dawar, położonego w odległości 20 km na wschód od Aleksandrii. Na początku XX w. odnaleziono tam najstarszą z ocalałych żydowskich inskrypcji wyrzeźbioną na marmurowej płycie, która zawiera tekst dedykowany królowi Ptolemeuszowi III Euergetesowi (246-221 przed Chr.) i jego rodzinie. Dokument ten brzmi następująco:

ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου
καὶ βασιλίσσης Βερενίκης ἀδελφῆς καὶ γυναικός
καὶ τῶν τέκνων
τὴν προσευχὴν οἱ Ἰουδαῖοι.

„Żydzi [wybudowali] to miejsce modlitwy na cześć króla Ptolemeusza i królowej Berenike, jego siostry i żony, a także ich dzieci”⁵.

Schedia była prawdopodobnie wspólnotą „córka” wobec tej głównej, Aleksandryjskiej, wspólnoty „matki”. Wskazuje na to przede wszystkim ostatnia część inskrypcji, która sugeruje, że Żydzi ofiarowali (poświęcili) miejsce modlitwy właśnie rodzinie królewskiej, a zatem można domniemywać, iż istniały ściśle kontakty między wspomnianymi ośrodkami a umożliwiała je stosunkowo niewielka odległość, jaka je dzieliła. Ponadto, wyjaśnia to także życzliwy ton wypowiedzi pod adresem całej rodziny królewskiej⁶.

⁵ CPJ III, 1440; CIJ II, 1440; Laura Boffo, “Dedica di una proseuche a Schedia”, w: *taż*, *Iscrizioni greche e latine per lo studio della Bibbia*, Biblioteca di storia e storiografia dei tempi biblici (Brescia 1994), 39-46.

⁶ Podobne inskrypcje, o wiele późniejsze, pochodzące z późnego okresu ptolemejskiego, por. CJP III, 1443n.

Aryeh Kasher sądzi, że te wszystkie czynniki potwierdzają, że ta lokalna wspólnota żydowska funkcjonowała na zasadzie *poleis* (*metropoleis*), czyli miast w okresie ptolemejskim⁷. Mieszkańcy takich miast zwali się κατοικοῦντες albo μέτοικοι. W ten sposób Żydzi mieli królewskie prawo posiadania nie tylko synagogi ale także administracji, która umożliwiała im wydawanie tzw. *περίσματα* („wnioski”, „uchwały”, „postanowienia”, „prawa”), czyli publicznych dekretów, a to oznaczałoby, że wspólnota w Schedia mogła się pochwalić posiadaniem oficjalnych przywódców, czyli takich, których akceptował aparat rządzący.

2.1.2. Ksenefiris

Miejscowość położona w pobliżu Aleksandrii. Odnaleziono tam inskrypcję, która znajdowała się na bramie prowadzącej do synagogi (πυλών – „brama wjazdowa”, „baszta”, „wieża”); była ona dedykowana rodzinie Ptolemeusza VIII (143-116 przed Chr.)⁸. Obecność tej inskrypcji na bramie synagogi może świadczyć, że sama synagoga powstała jeszcze wcześniej.

Inskrypcja zawiera istotne informacje do zrozumienia sposobu funkcjonowania lokalnej społeczności Żydów. Wydaje się zatem wielce pożyteczne zapoznanie się z jej treścią:

ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου
καὶ βασιλίσης Κλεοπάτρας τῆς ἀδελφῆς
καὶ βασιλίσης Κλεοπάτρας τῆς γυναικός
οἱ ἀπὸ Ξεनेφύσεως Ἰουδαῖοι τὸν πυλῶνα τῆς προσευχῆς
προστάντων Θεοδώρου Ἀχιλλίωνος

„Na cześć króla Ptolemeusza i królowej Kleopatry, siostry i królowej Kleopatry żony, Żydzi z Ksenefiris [poświęcili] bramę synagogi kiedy Teodoros i Achilion byli przywódcami”.

Na uwagę zasługuje tutaj określenie *προστάντων Θεοδώρου Ἀχιλλίωνος* – „kiedy Teodor i Achilion byli *προστάται*”. Co oznacza ten rzeczownik? W grece klasycznej oznacza kogoś, kto stoi na czele, przywódcę, władcę, opiekuna, patrona (w Atenach tak określano patrona me-tojków). Jest to zatem pojęcie mające szerokie kompetencje semantyczne. Przegląd tekstów, w jakich się pojawia, pozwala na wyodrębnienie głównych wartości semantycznych tego leksemu. Oznacza zatem: lidera stojącego na czele religijnej organizacji czy wspólnoty; zarządcę jakichś dóbr lub stojącego na czele jakichś organizacji; pełniącego dowódcze stanowisko

⁷ Kasher Aryeh, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*. Texte und Studien zum Antiken Judentum 7 (Tübingen 1985), 110.

⁸ Por. CIJ II, 1441; William Horbury, David Noy, *Jewish inscriptions of Graeco-Roman Egypt* (Cambridge 2007), nr 24, s. 40n.

w jednostce wojska. Hekatajos z Abdery (IV/III w. przed Chr.) tym słowem określa kogoś, kto stoi na czele ludu. Może być nim np. kapłan, który cieszy się wszelkimi cnotami i mądrością; jest to zatem ktoś posiadający autorytet i pozycję wśród ludu⁹; może też oznaczać lidera politycznego.

Józef Flawiusz wspomina, że Oniasz II (II poł. III w. przed Chr.) pełnił jednocześnie dwie funkcje: najwyższego kapłana oraz przywódcę narodu: „A żył wtedy niejaki Józef, człowiek jeszcze młody, ale już wsławiony wśród mieszkańców Jerozolimy – dzięki swej powadze i przewidującej mądrości – jako mąż sprawiedliwy; ojcem jego był Tobiasz, a matka siostra arcykapłana Oniasza. Gdy matka powiadomiła go o przybyciu posła (...), podążył do miasta i napadł ostro na Oniasza, że nie troszczy się o bezpieczeństwo obywateli, lecz woli narazić naród na niedolę, byle zachować pieniądze, z powodu których – mówił Józef – otrzymał przewodnictwo nad ludem [τοῦ λαοῦ τὴν προστασίαν λαβεῖν αὐτὸν ἔλεγε] i dostąpił godności arcykapłańskiej [τῆς ἀρχιερατικῆς τιμῆς ἐπιτυχεῖν]” (*Ant.* XII, 160-162).

Słowo to może też oznaczać kogoś, kto był odpowiedzialny za składanie daniny na rzecz króla (*Ant.* XII, 158n. 161n.), a także tego, kto sprawuje nadzór nad świątynią:

Σιμων δὲ τις ἐκ τῆς Βενιαμιν φυλῆς προστάτης τοῦ ἱεροῦ καθεσταμένος διηρέθη τῷ ἀρχιερεῖ περὶ τῆς κατὰ τὴν πόλιν ἀγορανομίας·

„Pewien jednak Szymon z rodziny Bilgi, którego ustanowiono przełożonym świątyni, posprzeczał się z arcykapłanem o nadzór nad miejskim targowiskiem” (2Mch 3, 4).

Ten grecki termin jest poświadczony ponadto przez papirus aramejski pochodzący z Oksyrynchos¹⁰ z ok. 400 r. po Chr. (*JEA* II, s.212), dwie

⁹ Por. Diodor Sycylijski, *Bibliotheca Historica* XL 3. 5 (San Bernardino 2014); Yadin Gutman, *The Beginnings of Jewish-Hellenistic Literature* I (Jerusalem 1963), 275; cyt. za: Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*, 112.

¹⁰ Obecnie Al-Bahnasa – starożytne miasto, obecnie miejscowość w środkowym Egipcie, położona ok. 160 km na południowy zachód od Kairu. Znajduje się tam stanowisko archeologiczne – jedno z najbardziej znaczących w historii. Przez dwa ostatnie stulecia obszar wokoło miasta był rozkopywany, znaleziono olbrzymią kolekcję papirusów datowanych na okres ptolemejski i rzymski w egipskiej historii. Wśród odkrytych tekstów odnaleziono prace Menandra i Ewangelię Tomasza. Wykopaliska rozpoczęły w 1897 r. Bernard P. Grenfell, Arthur S. Hunt i W.M. Flinders Petrie. Znalezione teksty są lokowane w okresie od I w. p.n.e. do X w. n.e. Obfitość materiału wynika z tego, że archeolodzy pracowali na wysypisku dokumentów usuniętych z miejskiego archiwum. Ostatnie poważniejsze wykopaliska na tym obszarze prowadzili w latach międzywojennych Włosi. Zachowane teksty

inskrypcje wspólnoty żydowskiej w Rzymie pochodzące z I/II w. po Chr. (CIJ I, 100) a także inskrypcje odnalezione w Venosa na terenie południowej Italii, pochodzące z VI w. po Chr. Ponadto, Jan Chryzostom notuje istnienie urzędnika w Antiochii, któremu nadaje taką właśnie nazwę (*Adv. Jud. Orat.*, V 3).

2.1.3. *Leontopolis*

W historii badań odnotowano pewne niejasności wokół położenia tego miejsca. Pochodzą one z faktu, że sam Józef Flawiusz zdawał się nie rozpoznawać go dokładnie, gdyż nadaje temu miejscu dwie różne nazwy: Leontopolis (*Ant.* XIII, 65.70; *Bell. Jud.* VII, 426) oraz Bubastis (*Ant.* XIII, 66.70). Ponadto, obydwie miejsca są identyfikowane z Tel-el-Yehoudieh.

Próbę wyjaśnienia tych niejasności podjął w XIX w. m. in. Henri-Édouard Naville¹¹. Jego badania można sprowadzić do następujących konkluzji: Bubastis identyfikuje on z Leontopolis z czasów Oniasza¹². To przekonanie opiera na informacji pochodzącej od Józefa Flawiusza, który utrzymywał, że miejsce, o którym mowa, było usytuowane blisko świątyni (*Ant.* XIII, 66.70). Ten rejon był zresztą niezwykle dogodny do powstawania miejsc kultu związanych z boginią Bastet¹³. Odnaleziona tu także statua Horusa może potwierdzać wyraźnie kultyczny charakter tego miejsca. Zdaniem Navilla, miasto należy uważać za miejsce zamieszkania Żydów (*castra Judaeorum*), o którym wspomina także wczesnobizantyjskie źródło (por. *Notitia Dignitarum Orientis*).

Inną próbę wyjaśnienia wspomnianych trudności spotykamy u Duncan. Uważa on, że drugie wspomniane przez Flawiusza miejsce, czyli Bubastis, należy identyfikować raczej z El-Manir, który nie miał nic wspólnego z Żydami. Natomiast istniało tak naprawdę tylko jedno miejsce, gdzie Żydzi założyli swoją kolonię (*Vivus Iudaeorum*) i to Duncan identyfikuje właśnie z Tel-el-Yehoudieh¹⁴. Zaledwie 2 km od miasta Naville odkrył

---

dają obraz życia społecznego w rzymskim Egipcie. Znalezione również tutaj papiirusy Nowego Testamentu, pochodzące z początku III w., z których pierwszy zawiera fragmenty Ewangelii Jana a drugi listy Pawła.

¹¹ Por. Henri-Édouard Naville, *The Mound of the Jew and the City of Onias: Belbeis, Samanood, Abusir, Tukh el Karmus* (London 1890).

¹² Por. tamże, 19n.

¹³ Znana też w mitologii pod nazwą Bubastes. Bogini miłości, radości, tańca, muzyki, płodności i domowego ogniska. Centrum jej kultu było miasto Bubastis (wschodnia część delty Nilu). Jej kult był także znany w takich miastach jak: Memfis, Heliopolis, Teby, Herakleopolis.

¹⁴ Podobnie Emil Schürer, *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ III* (Edinburgh 1993), 43. 146.

mentarz żydowski. Groby w formie rodzinnych katakumb znajdowały się pod powierzchnią ziemi.

Zostały tam zidentyfikowane dwa typy grobowców. Jeden pochodzący z czasów Ptolemejskich, drugi, bardziej symetryczny, z czasów Rzymskich. Brak jakichkolwiek ozdób jak również brak ziemi wskazuje właśnie na ich żydowski charakter. Ten szczegół jest o tyle istotny, że pozwala dokonać identyfikacji żydowskich grobowców nawet wówczas, gdy nie ma na nich inskrypcji¹⁵. Jednak znajdujemy także i inskrypcje. Najwięcej (ponad 80) pochodzi z I w.; tylko kilka z nich jest wcześniejszych (CIJ II, 1490 najwcześniejszy z 117 r. po Chr.). Zwróćmy uwagę na niektóre z nich.

Inskrypcja znana jako „Kamień Chilkiasza” (CIJ II,1450)¹⁶ zawiera informacje ważne dla sposobu organizacji wspólnoty żydowskiej. Jej istotnym przesłaniem staje się postanowienie społeczności dotyczące wyraźnego rozdzielenia świętej przestrzeni od reszty. Na jej podstawie widać wyraźnie rolę, jaką spełniała cała społeczność (πληθος) w decydowaniu o własnych losach. Użycie w tym kontekście słowa πληθος jest znaczące, ponieważ przywołuje słynny *List Pseudo-Arysteasa* w kontekście funkcjonowania żydowskiej *politeumy* w Aleksandrii. Oznaczałoby to, że między tymi społecznościami istniał związek w zakresie chociażby formy organizacji wspólnoty.

Inny znaczący przykład stanowi inskrypcja z I w. po Chr. umieszczona na grobie pewnego wybitnego członka wspólnoty o imieniu Abramosa (CPJ III, 1530A):

... ὃ χθὼν ἀμμοφανής οἷον δέμας ἀμφικαλύπτεις
 Ἀβράμου ψυχῆς τοῦ μακαριστοτάτου
 οὐκ ἀγέραστος ἔφυ γὰρ ἀνὰ πτόλιν, ἀλλὰ καὶ ἀρχῆ
 πανδήμῳ ἐθνικῆ ἑστέφει' ἐν σοφίᾳ
 δισοῶν γὰρ τε τόπων πολιταρχῶν αὐτὸς ἐτείμω
 τὴν διμερῆ δαπάνην ἐξανύσας χάρισιν ....

„O piaszczysta ziemio, jakie ciało ukrywasz w duszy wielce zacnego Abramosa. Ponieważ on nie był bez czci w mieście, lecz w swojej mądrości niósł wieniec sędziego [sprawował urząd sędziego]. Dlatego zostałaś uhonorowana [obecnością] władcy dwóch miejsc łaskawie wykonującego podwójną służbę”.

Odnajdujemy tutaj grecki rzeczownik πολιτάρχης, który etymologicznie wywodzi się od dwóch słów: *polis* i *archon*. W miastach grecko-

¹⁵ Por. Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*, 123.

¹⁶ Może się to odnosić do jednego z dowódców królowej Kleopatry III (może nawet do jej własnego syna). Por. Menahem Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, t. I: *From Herodotus to Plutarch* (Jerusalem 1976), 270.

-rzymskich oznaczał on ważnego urzędnika miejskiego. Tę samą nazwę spotykamy także we wspomnianym już wyżej dokumencie aramejskim zwanym „papierusem z Oksyrynchos” (IV, 745). Obecność w Leontopolis żydowskich *poliarchetes* może słusznie sugerować, że istniała tam dobrze zorganizowana administracja żydowska w formie greckiej *politeuma*. Użyte w rzeczonym tekście wyrażenie ἀρχὴ πανδήμου ἔθνικῆς zdaje się potwierdzać to przypuszczenie, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę użycie w takim kontekście rzeczownika *ethnike* (*ethnos*)¹⁷. Ten termin zasługuje bowiem na uwagę z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, dlatego że jest podstawą instytucji, jaką była w świecie greckim *politeuma*¹⁸. Po drugie, i to wydaje się jeszcze bardziej znaczące, ponieważ odnajdujemy ten termin w kontekście wspólnoty żydowskiej zamieszkującej Aleksandrię. W tym sensie aleksandryjski termin ἑθνάρχης – „władca szczepu”, „etnarcha”, czyli panujący nad narodami może być ekwiwalentem typowego dla Leontopolis πολιτάρχης¹⁹.

Wśród wielu świadectw potwierdzających nie tylko fakt istnienia wspólnoty żydowskiej w Leontopolis ale także opisujących tę wspólnotę jako *politeuma*, spotykamy pewną inskrypcję na grobowcu młodej Żydówki (CIJ II, 1530). Na jej podstawie możemy wysnuć wniosek, że przynajmniej w pewnych kręgach diaspory ta ziemia była nazywana przez Żydów ojczyzną. W poetyckim dialogu, jaki zawiera wspomniana inskrypcja, pada pytanie o jej ojczyznę (πατρίς) i miejsce urodzenia (linia 2). W odpowiedzi czytamy następujące wyznanie: „Wychowała mnie słynna ziemia Oniasza” (linia 4). Bez wątplenia jest tu wspomniane Leontopolis²⁰.

Dodajmy jeszcze jeden istotny element. Jedna z inskrypcji nagrobnych datowana na 27 r. przed Chr. (CIJ 1514) wymieniając zmarłą o imieniu Marion, dodaje jej przydomek ἱερίσα to znaczy „pochodząca z rodu kapłańskiego”. Jest to o tyle ważny fakt, że także Józef Flawiusz wymienia rodziny kapłańskie, które należały do żydowskich wspólnot w diasporze (*C.Ap.* I, 31-36; *Vita* 6). Prawdopodobnie Marion należała do mniej znaczących rodzin kapłańskich, jednak ta informacja potwierdza przekaz Flawiusza (por. *Ant.* XIII, 63.73)²¹.

¹⁷ Obydwa leksemy wpisują się w ideę definiującą grupę ludzi żyjących razem, mających wspólne cele i wartości. Przymiotnik *ethnikos* oznacza ponadto „narodowy”, „związany z narodem”.

¹⁸ Na ten temat: Krzysztof Siwek, *Honor sprawiedliwego i wstyd bezbożnego w antropologicznokulturowej interpretacji Mdr 1-5* (Warszawa 2016), 160, 163nn.

¹⁹ Por. Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*, 127.

²⁰ Por. tamże; także inne inskrypcje: CIJ II, 1529. Więcej: Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*, 130nn.

²¹ Por. tamże, 132.

2.1.4. Arsinoe-Krokodilopolis

Ważnym ośrodkiem kulturalnym w Środkowym Egipcie było Fajum, znane od czasów Ptolemeusza II Filadelfosa. Znaleziona tam liczna dokumentacja papirologiczna i epigraficzna potwierdza istnienie żydowskiej wspólnoty także w tym rejonie Egiptu już od III w. przed Chr.

Miejszem szczególnie ważnym dla naszych poszukiwań i badań jest Arsinoe (Ἀρσινόη), znane także jako Krokodilopolis (κροκοδίων πόλις), gdzie osiedlili się Żydzi. Zachowały się liczne dokumenty (głównie papiirusy), które potwierdzają ich obecność w tym właśnie rejonie²². Jeden z nich (CPJ I, 134), niestety, niezbyt dobrze zachowany, mówi o istnieniu poświęconego terenu (ἱερὰ παράδεισος, kol. II.14), należącego do niejakiej Hermiony, córki Apollonidesa. Jak dowiadujemy się z treści dokumentu, część tej ziemi była zajęta przez magazyny, część leżąca na północy była zajęta przez synagogę reprezentowaną przez niejakiego Pertollosa, prawdopodobnie znaczącego członka wspólnoty (προσευχῆς Ἰουδαίων δια Περτόλλου, kol. II.18)²³. Dokument wymienia także ogród, który nazywa „świętą ziemią” (ἱερὰ παράδεισος, kol. II.20), uprawiany przez dzierżawcę o imieniu Petesuchos, syn Mareusa. W dokumencie zwraca uwagę fakt, że termin „święta ziemia” kilkakrotnie odnosi się do terenu, gdzie znajdowała się żydowska synagoga. To znaczy, że miejsce to miało prawną opiekę i mogło cieszyć się bezpieczeństwem.

Z 113 r. przed Chr. pochodzi inny papiirus (CPJ II,432), który dostarcza ciekawych informacji o życiu wspólnoty w Arsinoe w kontekście opłat za dystrybucję wody. Dokument wymienia dwie żydowskie instytucje: προσευχὴ Θεβαίων – „synagoga tebańska” (kol. III.57) oraz εὐχεῖον – „dom modlitwy”, „synagoga” (kol. III.60). Obecność tych dwóch wyrażen sugeruje istnienie w Arsinoe dwóch różnych wspólnot żydowskich: lokalnej, reprezentowanej przez εὐχεῖον, oraz wspólnoty z Teb (tzw. *diaspora magna*) reprezentowanej przez προσευχὴ Θεβαίων. Powstaje pytanie o związki, jakie istniały między tymi dwoma wspólnotami. Także i o tym informuje nas rzeczony papiirus. Znajduje się w nim wzmianka na temat przywódców synagogi w kontekście opłaty za wodę: ἀρχόντων Ἰουδαίων προσευχῆς Θεβαίων – „od archontów żydowskich synagogi w Tebach”²⁴. Zapis zdaje się sugerować, że owi archonci byli zarówno przywódcami lokalnej wspól-

²² Por. CPJ I,126 (z 238/7 r. przed Chr.; CPJ I,19 z 226 r. przed Chr.

²³ Zapis wskazuje, że Pertollos mógł być przedstawicielem synagogi wobec władz. Mógł on także pełnić rolę prostatesa albo być po prostu lokalnym archontem. Z całą pewnością był to jednak bogaty i liczący się we wspólnocie człowiek mający określony autorytet i pozycję.

²⁴ Istnieje także inna propozycja tego tłumaczenia: „od archontów synagogi Żydów w Tebach”.

noty jak i wspólnoty z Teb. O ile w przypadku innych wspólnot nie ma wzmianki o przywódcach, którzy mają płacić za wodę, o tyle w przypadku Żydów taka informacja się znajduje. To z kolei może sugerować, że wspólnota żydowska była traktowana niezależnie i autonomicznie od pozostałych grup, które mieszały w Arsinoe.

2.1.5. Oksyrynchos

Miasto położone w środkowym Egipcie 160 km na południowy zachód od Kairu; obecnie nosi nazwę Al-Bahnasa. Odnaleziono tam kolekcję papiirusów datowanych na okres ptolemejski i rzymski. Pośród wielu greckich tekstów, które relacjonują życie wspólnoty żydowskiej w tym rejonie Egiptu²⁵, odnaleziono także fragmenty zapisane w języku hebrajskim i pochodzące z V w. po Chr.²⁶, które zawierają nazwy trzech żydowskich urzędów religijnych: *roshei ha-Knesseth* – „przywódcy synagogi”, *ziknei ha-Knesset* – „starsi synagogi” oraz *prostatin*. Mają one greckie odpowiedniki: *roshei ha-Knesseth* – ἀρχι-συνάγωγοι; *ziknei ha-Knesset* – γερούσια; *prostatin* – προστάτης. Użycie hebrajskich terminów w lokalnych dokumentach może świadczyć o znaczeniu i wpływie, jakie Żydzi mieli w Egipcie w tamtym czasie. Potwierdza to także tradycja talmudyczna²⁷.

2.2. Aleksandria

Dokładny opis miasta, datowany na 26-20 r. przed Chr., podaje Strabon, historyk i geograf grecki²⁸. Wychwala w nim nie tylko jego bogac-

²⁵ Por. CPJ II,423; CPJ II,450; CPJ II,473 CPJ III,454; CPJ III,472.

²⁶ Por. Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*, 156n.

²⁷ Por. Victor Tcherikover, Alexander Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum* I (Massachusetts 1957), 106nn.

²⁸ Urodził się ok. 68 r. przed Chr. w Amasei (obecnie Amasya, płn. Turcja), zmarł po 23 r. po Chr. Jego imię, które po łacinie oznacza „zezowaty”, jest prawdopodobnie rzymskim *cognomen*. Pod wpływem swojego nauczyciela, Posejdoniosa z Apamei, przyjął poglądy stoików. Jego niewątpliwą zasługą było jednak opisanie znanego wówczas zamieszkanego świata (*ekumena*), z bardzo szczegółowymi informacjami z zakresu historii i etnografii. W zachowanym prawie w całości dziele *Γεωγραφικά ὑπομνήματα* (*Zapiski geograficzne*) przytacza także poglądy wielu poprzednich uczonych, co sprawia, że zachowały się one do naszych czasów. Paradoksalnie to ważne dzieło było zapoznane w starożytności, a stało się znane dopiero w Bizancjum. Drugim ważnym polem działalności Strabona była historia. W 47 księgach *Ἱστορικὰ ὑπομνήματα* (*Zapiski historyczne*) opisał dzieje Grecji od 144 do 27 r. przed Chr. Jest to zatem kontynuacja dzieła Polibiusza; por. Maciej Dudek, „Strabon”, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. Edward Gigilewicz, t. 18 (Lublin 2013), 995n.

two wynikające z dobrze prosperującego handlu (eksport bowiem towarów przewyższał import)²⁹, ale także architekturę miasta:

ἅπανα μὲν οὖν ὁδοῖς κατατέμνεται ἰπιηλάτοις καὶ ἄρματηλάτοις, δυσι δὲ πλατυτάταις ἐπὶ πλέον ἢ πλέθρον ἀναπεπταμέναις, αἱ δὲ δίχα καὶ πρὸς ὀρθὰς τέμνουσιν ἀλλήλας. ἔχει δ' ἡ πόλις τεμένη τε κοινὰ κάλλιστα καὶ τὰ βασιλεία, τέταρτον ἢ καὶ τρίτον τοῦ παντὸς περιβόλου μέρος. (...) τῶν δὲ βασιλείων μέρος ἐστὶ καὶ τὸ Μουσεῖον, ἔχον περίπατον καὶ ἐξέδραν καὶ οἶκον μέγαν ἐν ᾧ τὸ συσσίτιον τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλολόγων ἀνδρῶν. ἔστι δὲ τῆ συνόδῳ ταύτῃ καὶ χρήματα κοινὰ καὶ ἱερεὺς ὁ ἐπὶ τῷ Μουσείῳ τεταγμένος τότε μὲν ὑπὸ τῶν βασιλέων νῦν δ' ὑπὸ Καίσαρος. μέρος δὲ τῶν βασιλείων ἐστὶ καὶ τὸ καλούμενον Σῆμα, ὃ περιβόλος ἦν ἐν ᾧ αἱ τῶν βασιλέων ταφαὶ καὶ ἡ Ἀλεξάνδρου (*S. Geogr.* XVII 1, 8. 6-23) – „Całe zaś [miasto] jest poprzecinane drogami przeznaczonymi dla jeźdźców konnych i powozów. Dwie zaś z nich są bardzo szerokie na więcej niż pletr³⁰ i przecinają się wzajemnie pod kątem prostym. Miasto ma najpiękniejsze publiczne świątynie³¹ i pałace królewskie, zajmujące czwartą lub nawet trzecią część całej powierzchni. Część pałaców stanowi Muzejon, który ma plac spacerowy, krużganek i wielki dom, w którym znajduje się wspólna jadalnia dla uczonych filologów, którzy należą do Muzejonu. Ta społeczność ma także wspólną własność. Jest tam kapłan, który wcześniej był ustanowiony przez królów a obecnie przez cesarza. Częścią pałaców jest tak zwane Sema, wydzielony krąg, który zawierał grobowce królów i Aleksandra”.

Filon z Aleksandrii przekazuje kolejne szczegóły dotyczące zabudowy i organizacji miasta w czasach sobie współczesnych³². Aleksandria była

²⁹ Por. Strabon, *Geografia*, XVII 1, 7.

³⁰ Jednostka długości, 30m.

³¹ τὸ τέμενος oznacza miejsce poświęcone bóstwu, świąty okrag, rodzaj świątyni. U Homera (*Iliada* VI, 194) zachowało się także inne znaczenie zawarte w wyrażeniu: τὸ τέμενος βασιλήϊον. Chodzi o ziemię, którą posiadał król jako część swoich dóbr koronnych.

³² Ten neopitagorejski filozof żydowski zna Aleksandrię z okresu między 15 r. przed Chr. (rok jego urodzin) aż do 54 r. po Chr. (rok jego śmierci). Właśnie w Aleksandrii wychował się i zdobył gruntowne wykształcenie helleniskie w takich dyscyplinach jak: retoryka, nauki wyzwolone czy filozofia. Na temat jego życia i działalności dowiadujemy się sporo z jego własnych pism (np. *Leg.* 182) i z przekazu Euzebiusza z Cezarei (*HE* II, 4). Mimo dość głębokiego procesu hellenizacji, jaki przeszedł, pozostał Żydem wiernym tradycji i zwyczajom ojców. W swoich dwóch dziełach historycznych, *In Flaccum* oraz *Legatio ad Gaium*, relacjonuje dramatyczne wydarzenia z lat 38-40 po Chr.

wówczas podzielona na pięć dzielnic (μοῖραι), oznaczonych pierwszymi literami alfabetu greckiego: Alfa, Beta, Gamma, Delta, Epsilon:

πέντε μοῖραι τῆς πόλεως εἰσιν, ἐπόνυμοι τῶν πρώτων στοιχείων τῆς ἐγγραμμάτου φωνῆς: τούτων δύο Ἰουδαϊκαὶ λέγονται διὰ τὸ πλείστους Ἰουδαίους ἐν ταύταις κατοικεῖν – „W mieście jest pięć dzielnic, nazwanych od pierwszych zapisanych dźwięków. Spośród nich dwie nazywa się żydowskimi, ponieważ w nich mieszkają Żydzi”³³.

Żydzi mieszkali w Aleksandrii od czasów pierwszego z Lagidów i założyciela tej dynastii, Ptolemeusza I Sotera. Był najpierw satrapą egipskim (323-305 przed Chr.) a następnie, po tym jak się koronował, królem Egiptu (305-282 przed Chr.). Poszedł w ślady swoich perskich poprzedników, którzy wykorzystywali Żydów w swoich armiach jako doskonale przygotowanych do walki żołnierzy³⁴. Ptolemeusz przeprowadził trzy ekspedycje w Syrii (w latach: 320, 321 i 302 r. przed Chr.) z udziałem oddziałów żydowskich³⁵, a w bitwie pod Gazą (312 r. przed Chr.) podbił Syrię. To wydarzenie odnotował Józef Flawiusz, cytując w tym miejscu Hekatajosa z Abdery³⁶: „W tym czasie Ptolemeusz, syn Lagosa, pokonał w bitwie pod Gazą Demetriusza, syna Antygona, przezwanego Poliorketesem³⁷ (...). Dalej zaś Hekatajos mówi, że po bitwie pod Gazą Ptolemeusz stał się panem całej Syrii [ὁ Πτολεμαῖος ἐγένετο τῶν περὶ Συρίαν τόπων ἐγκρατής] i że wielu ludzi, słysząc o łagodności i łaskawości Ptolemeusza [τὴν ἡπιότητα καὶ φιλανθρωπίαν τοῦ Πτολεμαίου], pragnęło odejść razem z nim do Egiptu i dzielić losy jego państwa. W ich liczbie był – powiada – arcykapłan żydowski Ezechiasz [Ἐζεκιᾶς ἀρχιερεὺς τῶν Ἰουδαίων]³⁸, mąż w wieku około sześćdziesięciu sześciu lat, cieszący się

³³ Filon z Aleksandrii, *In Flaccum*, 55, 1-4.

³⁴ Por. Pascale Ballet, *La vie quotidienne à Alexandrie* (Paris 1982), 38.

³⁵ Więcej na temat prowadzonych przez niego działań syryjskich, zob. Edwyn Robert Bevan, *The House of Ptolemy: A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty* (Chicago 1985), 18-55, a zwł. 24n. 27. 35; Auguste Bouché-Leclercq, *Histoire des Lagides*, t. 1 (Paris 2007), 83-93.

³⁶ Filozof i historyk grecki (IV/III w. przed Chr.). Przebywał w Egipcie za Ptolemeusza I. Jednym z jego dzieł jest *Aigiptiaka* (*O Egipcie*), gdzie przedstawił obraz idealnego państwa egipskiego, które traktował jako źródło kultury i cywilizacji. Hekatajos był prawdopodobnie pierwszym Grekiem piszącym szczegółowo o Żydach; por. Marek Winiarczyk, „Hekatajos z Abdery”, w: *Słownik pisarzy antycznych* (Warszawa 1982), 220n.

³⁷ Był on królem Macedonii (294-287 r. przed Chr.).

³⁸ Ta informacja wydaje się dziwna. Jak przekazuje Józef Flawiusz, w tym czasie arcykapłanem był Oniasz (por. *Ant.* 11, 347). Arcykapłan o takim imieniu nie jest natomiast znany. Prawdopodobnie Hekatajos pomylił te dwa imiona albo z nieznanymi dziś powodów zmienił jego imię. Prawdą jest natomiast,

ogromnym szacunkiem wśród swoich współplemieńców, odznaczający się wielkim rozumem, do tego znakomity mówca i niezrównany, jeśli chodzi o biegłość w sprawach politycznych. Wszelako – dodaje – ogółem kapłanów żydowskich pobierających dziesięcinę z dochodów i zarządzających sprawami publicznymi jest około tysiąca pięćset” (C. App. I, 185n)³⁹.

Z powyższego tekstu wynika, że spośród tych, którzy słyszeli o łagodności Ptolemeusza i udali się z nim do Egiptu, mogła znajdować się jakaś grupa Żydów.

W 30 r. przed Chr. sytuacja w diasporze Aleksandryjskiej, a także w całej egipskiej, zmieniła się zasadniczo i nie była to z pewnością dobra zmiana dla mieszkających tam Żydów. Po latach rozkwitu i prosperity wspólnoty nadszedł czas schyłku i upadku. Oktawian, późniejszy cesarz rzymski, w tym właśnie roku najechał Egipt i rozpoczął epokę, zakończoną całkowitym zniszczeniem judaizmu egipskiego, którego kulminacja nastąpiła w latach 115-117 po Chr. Powodem tej zmiany stała się interpretacja przez władze rzymskie statusu ludności żydowskiej. Do tej pory w Egipcie Lagidów Żydzi byli częścią wspólnoty „Hellenów”, których łączyło to, że mówili po grecku. Rzymianie nie chcieli uznać Żydów (podobnie jak innych grup narodowościowych) za pełnoprawnych członków Imperium tylko dlatego, że mówili po grecku. Przeszkodą stała się zbyt duża autonomia, jaką się cieszyli. Z drugiej strony, więzy łączące ich z ojczyzną były zbyt słabe, by uznać ich za obywateli ich własnych państw. W tej sytuacji nastąpiła daleko idąca restrukturyzacja społeczeństwa prowincji. Rzymianie byli bardzo konsekwentni w sprawach administracyjnych. W wyniku ustaleń, jakie przyjęli, wyłonili się trzy stany w Aleksandrii: Rzymianie, Grecy z Aleksandrii, którzy byli obywatelami tego miasta⁴⁰, oraz pokaźny stan obejmujący potomków Greków oraz rodzimych Egipcjan. Dla Żydów taka przebudowa społeczna oznaczała nieodwracalne obniżenie ich statusu: dotąd byli „Hellenami”, obecnie stali się „Egipcjanami”⁴¹. To, co Żydom udało

---

że na monetach znalezionych pod koniec panowania perskiego odnaleziono takie, na których widniało imię „Ezechiasz”. Jest prawdopodobne zatem, że człowiek o takim imieniu mógł znaleźć się w Egipcie, co więcej, mógł być także przywódcą Żydów. Por. Bar-Kochva, *“Pseudo-Hecateus »On the Jews«”. Legitimizing the Jewish Diaspora* (Berkeley 1996), 255-270.

³⁹ Józef Flawiusz, *Przeciw Apionowi. Autobiografia*, tłum. Józef Radożycki, wyd. 2 (Warszawa 2010).

⁴⁰ Taka sama zasada dotyczyła jeszcze kilku innych miast egipskich, takich jak: Naukratis, Ptolemais czy Antunoupolis, którym przyznano status greckich miast-państw.

⁴¹ Por. Józef Méleze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana* (Kraków 2000), 205.

się utrzymać, to potwierdzenie ze strony Rzymian niektórych przywilejów natury religijnej. Było to: zwolnienie z obowiązku stawiania się w sądzie w dniu szabatu; prawo otrzymywania dodatku pieniężnego zamiast miarki oliwy przy okazji publicznych dystrybucji; prawo ścigania świętokradztwa (głównie chodziło o kradzież świętych ksiąg); zastąpienie bata kijem przy wykonywaniu kary chłosty⁴².

Taka sytuacja doprowadziła dość szybko do eskalacji niezadowolenia Żydów, co ostatecznie doprowadziło do ekscesów. Okazję stworzył ponadto kontekst polityczny za czasów Aulusa Awiliusza Flakkusa, który był prefektem Egiptu w latach 32-38 po Chr. oraz za rządów cesarza Kaliguli (37-41 po Chr.). Informacje o tych wydarzeniach odnajdujemy w papirusach⁴³ oraz u Filona z Aleksandrii, który poświęcił temu odrębne dzieło⁴⁴.

3. Profil socjologiczny diaspory

Omawiając profil socjologiczny diaspory, musimy wziąć pod uwagę przemiany społeczne, jakie dokonały się w wyniku kontaktu Żydów z kulturą grecką. Bez wątpienia pierwszym, i chyba zupełnie oczywistym, momentem tego spotkania był wstrząs, który przyniósł ogromne konsekwencje. Wspólnota, do tej pory hermetycznie zamknięta na wszystkie wpływy zewnętrzne, karmiona niepodważalnym dotąd przekonaniem o wyjątkowości i wybraniu, musiała otworzyć się na coś, z jednej strony nie do końca zrozumiałego, a z drugiej strony przynoszącego zupełnie inną perspektywę życia, łącznie z tą wypełniającą życie codzienne.

W konsekwencji to spotkanie zaowocowało daleko idącymi zmianami, które zredefiniowały nie tylko profil społeczny ale także religijny wspólnoty.

Ta zmiana zaznaczyła się najpierw w języku. Język aramejski stał się bez wątpienia pierwszym językiem tych Żydów, którzy najwcześniej przybyli do Egiptu⁴⁵. Język hebrajski natomiast znany był raczej elitom. Pielęgnacja rodzimego języka wiązała się z próbą zachowania wierności

⁴² Wiedzę na temat życia w tych nowych warunkach mamy oczywiście z dokumentów, np. papirusów; por. liczne przykłady w tamże, 205-208.

⁴³ Por. CPJ II,152,153,156.

⁴⁴ Por. tekst polski: Filon z Aleksandrii, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, ŻMT 65 (Kraków 2012).

⁴⁵ W języku aramejskim zachowały się papirusy z Elefantyny, których lektura dostarcza nam wielu cennych informacji na temat życia codziennego mieszkających tam Żydów; por. Siwek, *Honor sprawiedliwego i wstyd bezbożnego*, 136-146. Dokumenty zebrał i opracował Arthur Ernest Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.* (Oxford 1932).

zasadom judaizmu, a jej pierwszym probierzem był właśnie język. Żydzi mówili także po grecku, szczególnie kolejne pokolenia, które rodziły się na miejscu. Natomiast nie znali języka autochtonów, czyli egipskiego. Znajomość greki ułatwiała z całą pewnością kontakty z obcą kulturą, którą krok po kroku przyswajały sobie przede wszystkim elity społeczne. W III/II w. przed Chr. w sposób wyraźny spolaryzowały się dwie postawy wobec tego nowego zjawiska. Z jednej strony (i była to sytuacja dominująca) zachowywano zasady judaizmu, przyjmując jednocześnie prawa i zasady wynikające z nowej sytuacji społecznej, czyli przyswajano sobie te elementy kultury i życia codziennego, które nie sprzeciwiały się wierze ojców. Z drugiej strony, zdarzały się przypadki zrywania z zasadami judaizmu; były one liczniejsze wśród ludzi znajdujących się na szczycie drabiny społecznej. Tradycja utrwalała pamięć o tych dwóch postawach w postaci swoistych „żywotów równoległych”.

3.1. Dwa „żywoty równoległe”: Demetrios i Doziteos

Tradycja przekazała pamięć o postawie wiernej judaizmowi, dając za przykład i wzór niejakiego Demetriososa, Żyda Aleksandryjskiego, który, godząc przywiązanie do judaizmu z otwartością na grecki racjonalizm, dał świadectwo tego, że można pozostać wiernym tradycji uświęconej wiarą przodków. Demetrios żył w czasach Ptolemeusza Filopatora (222-205 przed Chr.). Był pierwszym historykiem żydowskim piszącym po grecku, który na długo przed Józefem Flawiuszem przedstawił dzieje Żydów⁴⁶. Hołdował on zasadzie, że da się opowiadać i przekazywać rodzimą historię w powiązaniu z dziejami monarchów hellenistycznych⁴⁷.

Z drugiej strony tradycja zachowała także w pamięci postać niechlubną o imieniu Doziteos, także Żyda mieszkającego w Aleksandrii w tym samym mniej więcej czasie co Demetrios (III w. przed Chr.). Doziteos porzucił judaizm, aby w pełni stać się Grekiem i w ten sposób dojść do najwyższych godności na dworze Aleksandryjskim. Ten przypadek opisuje np. autor Trzeciej Księgi Machabejskiej, który rozpoczyna swoje dzieło od opisanego spisku, którego ofiarą miał paść król Ptolemeusz IV Filopator w przededniu bitwy pod Rafią (217 r. przed Chr.). Spisek, uknuty przez niejakiego Teodota, jednego z generałów królewskich, został udaremniony przez Doziteosa, syna Drimylosa, który „potem porzucił swoje prawa i wobec ojczystych przekonań stał się obcy” (3Mch 1,4)⁴⁸. Z dalszej lektury

⁴⁶ Z jego dzieła zachowało się jedynie sześć fragmentów.

⁴⁷ Por. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, 85.

⁴⁸ Tekst w przekładzie Michała Wojciechowskiego, „Trzecia Księga Machabejska”, w: tenże, *Apokryfy z Biblii Greckiej*, RSB 8 (Warszawa 2001), 48n.

Trzeciej Księgi Machabejskiej jasno wynika, że wspomniany przypadek nie był odosobniony:

Ἐνιοὶ μὲν οὖν ἐπιπολαίως τὰς τῆς πόλεως εὐσεβείας ἐπιβάθρας συγγοῦντες εὐχερῶς ἑαυτοὺς ἐδίδοσαν ὡς μεγάλης τινὸς κοινωνήσοντες εὐκλείας ἀπὸ τῆς ἐσομένης τῷ βασιλεῖ συναναστροφῆς (3Mch 2,31) – „Niektórzy wprowadzie powierzchownie podstawy religii miasta nienawidząc, łatwo się poddali, żeby w jakichś wielkich zaszczytach uczestniczyć dzięki spodziewanemu obcowaniu z królem”⁴⁹.

Ale zaraz potem dodaje:

οἱ δὲ πλεῖστοι γενναία ψυχῆ ἐνίσχυσαν καὶ οὐ διεστήσαν τῆς εὐσεβείας τὰ τε χρήματα περὶ τοῦ ζῆν ἀντικαταλασσόμενοι ἀδεῶς ἐπειρῶντο ἑαυτοὺς ῥύσασθαι ἐκ τῶν ἀπογραφῶν· εὐέλπιδες τε καθειστήκεισαν ἀντιλήψεως τεύξασθαι καὶ τοὺς ἀποχωροῦντας ἐξ αὐτῶν ἐβδελύσσοντο καὶ ὡς πολεμίους τοῦ ἔθνους ἔκρινον καὶ τῆς κοινῆς συναναστροφῆς καὶ εὐχρηστίας ἐστέρουον (3Mch 2,32-33) – „Większość jednak szlachetnym duchem pokrzepiona nie odsunęła się od religii: pieniądze za życie dając w zamian, bez obawy torowali sobie drogę do uratowania się od spisu. Trwali zaś pełni nadziei na nadejście pomocy i z odrazą patrzyli na wycofujących się spośród nich, osądzali ich jako nieprzyjaciół ludu i przestawania ze sobą oraz przysług ich pozbawiali”⁵⁰.

W innym miejscu, autor 3Mch wydaje inne, pozytywne świadectwo o Żydach:

οἱ δὲ Ἰουδαῖοι τὴν μὲν πρὸς τοὺς βασιλεῖς εὐνοίαν καὶ πίστιν ἀδιάστροφον ἦσαν φυλάσσοντες, σεβόμενοι δὲ τὸν θεὸν καὶ τῷ τούτου νόμῳ πολιτευόμενοι χωρισμὸν ἐποίουν ἐπὶ τῷ κατὰ τὰς τροφάς, δι’ ἣν αἰτίαν ἐνίοις ἀπεχθεῖς ἐφαίνοντο. τῇ δὲ τῶν δικαίων εὐπραξία κοσμοῦντες τὴν συναναστροφήν ἅπαντι ἀνθρώποις εὐδόκιμοι καθειστήκεισαν (3Mch 3,3-5). – „Żydzi natomiast dobrej woli i wierności wobec królów nieugięcie strzegli, czcząc Boga i postępując według Jego prawa, praktykowali oddzielnie ze względu na to, co dotyczy pokarmów, dla której to przyczyny niektórym wydawali się wrogami. Właściwym postępowaniem prawych upiększając jednak kontakty z innymi, ustalili swoją dobrą opinię wśród wszystkich ludzi”⁵¹.

Ta ostatnia wypowiedź jasno pokazuje, że można służyć królowi i żyć w otwartości na nową kulturę, zachowując jednocześnie wierność wobec

⁴⁹ Tamże, 64.

⁵⁰ Tamże,

⁵¹ Por. tamże, 65.

ojczystego prawa, co zjednywało dodatkowo przychylność innych i wpływało na dobrą sławę i opinię.

Wróćmy jeszcze do Doziteosa. Jego przypadek pokazuje bardzo wyraźnie, jak mogła przebiegać kariera społeczna i polityczna Żydów. Autor Trzeciej Księgi Machabejskiej przedstawia go jako „Żyda z pochodzenia” (τὸ γένος Ἰουδαῖος), który „porzuciwszy prawa i ojczyste przekonania, stał się kimś obcym” (μεταβαλὼν τὰ νόμιμα καὶ τῶν πατρίων δογμάτων ἀπηλλοτριωμένος – 3Mch 1,3). Użyty w tym miejscu czasownik ἀπαλλοτριῶ (partp. perf. med.), który desygnuje ideę obcości, utraty (np. własności), trafnie określa sytuację tego, który wyrzeka się praw ojczystych⁵². Dionizos urodził się gdzieś w pierwszym ćwierćwieczu III w. przed Chr. Bardzo szybko zrobił karierę na dworze królewskim. W osobie Ptolemeusza III znalazł protektora, obejmując stanowisko wielkiego archiwisty króla (ὑπομνηματογράφος). W latach dwudziestych III w. przed Chr. (ok. 222 r.) otrzymał wysoką godność kapłana eponima⁵³. Tytuł ten został ustanowiony w 290 r. przed Chr. przez Ptolemeusza I Sotera w związku z kultem Aleksandra Wielkiego. Była to jedna z najwyższych godności, jaką można było otrzymać na dworze Ptolemeuszy. Z reguły była zarezerwowana tylko dla Greków (wśród kapłanów eponimów nie pojawia się nigdy żadne imię egipskie). To wskazuje, jaką pozycję mógł mieć ten w pełni oddany władzy królewskiej zhellenizowany Żyd. Z punktu widzenia prawa żydowskiego było absolutnie niedopuszczalne, aby, będąc Żydem, sprawować funkcje kapłańskie w kulcie pogańskim, czyli nieżydowskim, nawet jeśli nie wiązało się to bezpośrednio z wyrzeczeniem się własnej wiary⁵⁴.

3.2. *Politeuma*

Zjawiskiem istotnym, które pojawiło się w organizacji społecznej Żydów mieszkających w Egipcie, była πολιτεύμα. Ten grecki termin określa formę życia pewnej grupy, która mogła cieszyć się określonymi przywilejami. Spotykamy go m. in. u Plutarcha, Izokratesa, Demostenesa, Filona

⁵² To zagadnienie podejmują także inne teksty Starego Testamentu. Ps 57,4 (LXX) określa w ten sposób tych, którzy błakają się po bezdrożach i są głosicielami kłamstwa. Autor innego psalmu, 68,9 (LXX), żali się, że w swoim cierpieniu i samotności stał się obcy dla swoich braci. Prorok Ozeasz (9,10) kreśli obraz zagubionego Izraela, który stał się obcy przez fakt, że zwrócił się ku hańbie (ἀπηλλοτριώθησαν εἰς αἰσχύνην) i ten niegdyś umiłowany lud stał się przez to obrzydliwy (ἐγένοντο οἱ ἠγαπημένοι ὡς οἱ ἐβδελυγμένοι). W podobnym tonie wypowiadają się prorok Jeremiasz i Ezechiel (Jr 19,4; Ez 14,5.7).

⁵³ Por. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem*, 84.

⁵⁴ Tamże, 83.

z Aleksandrii, Diodora Sycylijskiego, Flawiusza Ariana, Dionizego z Halikarnasu, Arystotelesa, Strabona, Józefa Flawiusza (*Antiquitates Judaicae, Contra Appionem*), Polibiusza, Euzebiusza z Cezarei, Orygenesza czy wreszcie u niektórych Ojców Kościoła. Należały do nich przede wszystkim: niezależny system sądowniczy, określone przywileje polityczne a przede wszystkim religijne. Platon w *Prawach* określa, czym jest i jakie znaczenie ma ta instytucja.

ἂν μὲν γὰρ οἱ τοὺς ἄρχοντας ἐξευθύνοντες βελτίους ὄσιν ἐκείνων, καὶ τοῦτ' ἐν δίκῃ ἀμέμπτω τε καὶ ἀμέμπτως, ἢ πᾶσα οὕτω θάλλει τε καὶ εὐδαιμονεῖ χώρα καὶ πόλις· ἐὰν δ' ἄλλως τὰ περὶ τὰς εὐθύνων τῶν ἀρχόντων γίγνηται, τότε λυθείσης τῆς τὰ πάντα πολιτεύματα συνεχούσης εἰς ἐν δίκης, ταύτη πᾶσα ἀρχὴ διεσπᾶσθη χωρὶς ἑτέρα ἀπ' ἄλλης, καὶ οὐκ εἰς τὸ αὐτὸ ἔτι νεύουσαι, πολλὰς ἐκ μιᾶς τὴν πόλιν ποιοῦσαι, στάσεων ἐμπλήσασαι ταχὺ διώλεσαν. (*Leg. 945d-e*)⁵⁵ – „Jeśli zatem ci, którzy od władców żądają sprawozdania⁵⁶, lepsi są od nich i czynią to z nienaganną sprawiedliwością i bez zarzutu, w ten sposób kwitnie i cieszy się pomyślnością cały kraj i państwo. Jeżeli zaś to żądanie sprawozdania od władców dzieje się w inny sposób, wtedy wraz z rozluźnieniem się więzi sprawiedliwości, która łączy wszystkie sprawy państwowe (τὰ πάντα πολιτεύματα), każda władza zostaje zniszczona bez poczucia łączności z inną i działa każda na własną rękę. Nie zdążają już do tego samego, rozbijają jedność państwa, napełniają je niezgodą i szybko doprowadzają do zguby”.

Warto jest także przyjrzeć się rozwojowi tego pojęcia u Józefa Flawiusza. Jest ono obecne w dwóch dziełach. We wstępie do *Antiquitates Judaicae* napisał: „Niniejszą pracę podejmuję w nadziei, że wszystkim Grekom wyda się ona godna uwagi, jako że księgi te mają przedstawić – według tego co jest zawarte w pismach hebrajskich – całość naszych dawnych dziejów i ustroju państwowego” (ἄπασαν τὴν παρ' ἡμῖν ἀρχαιολογίαν καὶ διάταξιν τοῦ πολιτεύματος – *Ant. I, 5*).

Dalej autor używa zwrotu: πολιτευμάτων μεταβολαί – „zmiana ustroju państwowego”, odnosząc się do zmiennych kolei losu, wojen, bohater-skich czynów, które w historii Żydów prowadziły niejednokrotnie do owej zmiany (*Ant. I, 13*). Autor używa tego określenia także w kontekście Świą-

⁵⁵ Platon, *Leges 945d-e*, The *Thesaurus Linguae Graecae*, The Packard Humanities Institute, The Perseus Project and others. Diogenes (version 3.1.6), 1999-2007 P.J. Heslin, dostęp 10 kwietnia, 2018.

⁵⁶ Grecki czasownik: ἐξευθύνω oznacza przede wszystkim „wyprostować”, „nastawić”, np. rękę czy palec. W znaczeniu tu użytym zwraca uwagę na sprawdzanie zgodności deklaracji i sposobu postępowania. Chodzi zatem o procedurę weryfikacyjną, także w znaczeniu obyczajowym i moralnym.

ta Namiotów sprawowanego przez Ezdrasza i w kontekście odczytywanej przez niego księgi Prawa. Historyk zwraca uwagę, że po skończeniu święta, Żydzi wrócili do swoich domów, dziękując Ezdraszowi za usunięcie bezprawia, jakie wkradło się do życia państwowego (*Ant XI*, 157).

W kolejnej księdze odnajdujemy ten zwrot w kontekście ważnego wydarzenia opisywanego przez Flawiusza. Relacjonuje on sposób weryfikacji przekładu tekstu świętego Biblii na język grecki: *παρεκάλεσάν τε δοῦναι καὶ τοῖς ἡγουμένοις αὐτῶν ἀναγνῶναι τὸν νόμον, ἤξιωσάν τε [πάντες] ὃ τε ἱερεὺς καὶ τῶν ἐρμηνέων οἱ πρεσβύτεροι καὶ τοῦ πολιτεύματος οἱ προεστηκότες* (*Ant. XII*, 108).

Pośród różnych autorytetów wezwanych do weryfikacji przekładu znaleźli się także: *οἱ προεστηκότες τοῦ πολιτεύματος*, co należałoby rozumieć jako „przełożeni gminy”, czyli sprawujący władzę nad lokalną społecznością Żydów.

W rozprawie polemicznej z Apionem (por. *C. App.* II, 145), Józef Flawiusz, broni ustroju politycznego Żydów (*κατάστασις τοῦ πολιτεύματος*), mówiąc o ich prawach. Jest to, zdaniem Flawiusza, najlepsza metoda obrony przed fałszywymi poglądami pisarzy wrogo nastawionych do Żydów (ma tutaj na myśli szczególnie Apolloniusza, Molona i Lizymacha).

Stawia za wzór Mojżesza, największego, jego zdaniem, prawodawcę:

... *οἱ μὲν γὰρ μοναρχίας, οἱ δὲ ταῖς ὀλίγων δυναστείαις, ἄλλοι δὲ τοῖς πλήθεσιν ἐπέτρεψαν τὴν ἐξουσίαν τῶν πολιτευμάτων. ὁ δ' ἡμέτερος νομοθέτης εἰς μὲν τούτων οὐδοτιοῦν ἀπεῖδεν, ὡς δ' ἂν τις εἴποι βιασάμενος τὸν λόγον θεοκρατίαν ἀπέδειξε τὸ πολίτευμα θεῶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ κράτος ἀναθείς* (*C. App.* II, 165) – „...jedni monarchom, inni zaś oligarchom, jeszcze inni ludowi powierzyli władzę nad sprawami państwa. Natomiast nasz prawodawca nie skłaniał się do żadnej z tych [form rządów], lecz – jakby mógł powiedzieć ktoś wymyślający nowy termin⁵⁷, wskazał ustrój teokratyczny, składając w ręce Boga najwyższe zwierzchnictwo i władzę”.

W rzeczy samej, termin *θεοκρατία* pochodzi właśnie od Józefa Flawiusza, siebie więc miał na myśli, pisząc: „Ktoś tworzący neologizm”.

* * *

Obfita dokumentacja, której źródłem są inskrypcje, i jej rzetelna oraz kompleksowa analiza, ukazują w dość jaskrawy i wyraźny sposób dynamikę judaizmu aleksandryjskiego na przestrzeni kilku stuleci. Nie tylko informuje nas o fakcie zamieszkania Żydów w tamtej diaspory, ale przede

⁵⁷ Wyrażenie: *βιασάμενος τὸν λόγον* należy dosłownie tłumaczyć i rozumieć: „wymuszając słowo”, „tworząc na siłę nowe słowo” (neologizm).

wszystkim wskazuje na ich dynamiczny i zakrojony na szeroką skalę rozwój zarówno w kategoriach geograficznych, jak i w kontekście społecznym. Na światło dzienne wychodzi sposób i styl organizacji społecznej ludu pozbawionego własnej ziemi, który jednak w dość krótkim czasie obcą ziemię uczynił swoją. Od pradawnych czasów Egipt przyciągał uwagę Żydów ze szczególną siłą. Dla synów Izraela, dla których w czasach ich przodków kraj ten kojarzył się niemal wyłącznie z miejscem niewoli, teraz po latach staje się on oazą nie tylko ich przetrwania ale i rozwoju. I choć mędrcy Talmudu przypisywali owym powrotom zgubne następstwa, wskazując, że stają się one powodem nieszczęść⁵⁸, trudno nie zauważyć, iż w tym właśnie środowisku, właśnie w kontekście powrotu, rozwinęła się cywilizacja karmiona z jednej strony próbą podtrzymywania Tradycji wyrażającej się w pamięci o czasach minionych, a z drugiej – otwarta na to, co nowe i tajemnicze.

Dlatego niech nas nie zwiedzie to, że stary talmudyczny mistrz wypowiada znaną wśród Żydów myśl: „Przeklęty niech będzie człowiek, który nauczył swego syna greckiej filozofii”. A współczesny znawca Talmudu i filozof, Emmanuel Lévinas, napisał: „My, Żydzi, mamy wielkie zadanie głoszenia po grecku zasad, których Grecja nie znała, a które są sercem biblijnego objawienia”⁵⁹. Znanie jest jego stanowisko, że wszystko może i powinno być przetłumaczone na grekę, to znaczy ma być wyrażone w języku racjonalnym i uniwersalnym, którego używa cały cywilizowany świat. Te dwie wypowiedzi znajdują się w dość wyraźnej opozycji. Pierwsza broni tajemnicy przed tymi, którzy, odkrywając ją i poznając, są skłonni ją banalizować albo odrzucić jako nieracjonalną. Druga broni przed hermetyzmem i próbą przekonywania nas, że nie jesteśmy na tyle pokorni, by zachwycić się czymś nie do końca poznanym i zrozumiałym. Te dwa różne światy jednak się spotkały w zjawisku niezwykłym, które odsłania i określa dwa różne punkty widzenia: przekonuje do cierpliwości w odkrywaniu piękna i jednocześnie pozwala je opisać słowami, wyrażającymi racjonalizm człowieka Zachodu⁶⁰. Miejszem spotkania jest ta rzeczywistość religijno-społeczna, którą nazywamy judaizmem aleksandryjskim. Jej ukonstytuowanie się w świecie przyniesie wiele owoców także na polu bogatej literatury, w tym w jej najcenniejszym wymiarze, jakim stanie się Septuaginta.

⁵⁸ Warto przytoczyć w tym miejscu wypowiedź Rabbiego Szymona ben Johaja: „Po trzykroć Izrael ostrzegany był, by nie powracał do Egiptu i po trzykroć tego nie usłuchał. Za trzecim razem nieposłuszeństwo pociągnęło za sobą straszliwą karę: zagładę zhellenizowanego judaizmu w Aleksandrii i Egipcie”, cyt. za: Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem*, 7n.

⁵⁹ Wszystkie cytaty pochodzą z pracy Sergio Quinzio, *Hebrajskie korzenie nowożytności* (Kraków 2005), 213n.

⁶⁰ Por. Siwek, *Honor sprawiedliwego i wstyd bezbożnego*, 11n.

Bibliografia:

- Ballet Pascale. *La vie quotidienne à Alexandrie*. Paris 1982.
- Bevan Edwyn Robert. *The House of Ptolemy: A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. Chicago 1985.
- Bouché-Leclercq Auguste. *Histoire des Lagides*. T. 1. Paris 2007.
- Cowley Arthur Ernest. *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.* Oxford 1932.
- Diodor Sycylijski. *Bibliotheca Historica*. San Bernardino 2014.
- Dudek Maciej. „Strabon”. W *Encyklopedia Katolicka*, redakcja Edward Gigilewicz. T.18. Lublin 2013.
- Filon z Aleksandrii. *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*. Wprowadzenie, przekład, komentarz Ewa Osek. ŻMT 65. Warszawa 2012.
- Flawiusz Józef. *Przeciw Apionowi. Autobiografia*. Tłumaczenie Jan Radożycki. Wyd. 2. Warszawa 2010.
- Gutman Yadin. *The Beginnings of Jewish – Hellenistic Literature I*. Jerusalem 1963.
- Horbury William, Noy David. *Jewish inscriptions of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge 2007.
- Kasher Aryeh. *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*. Texte und Studien zum Antiken Judentum 7. Tübingen 1985.
- Mélèze-Modrzejewski Józef. *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*. Kraków 2000.
- Naville Henri-Édouard. *The Mound of the Jew and the City of Onias: Belbeis, Samanood, Abusir, Tuh el Karmus*. London 1890.
- Platon. *Leges 945d-e*. The *Thesaurus Linguae Graecae*. The Packard Humanities Institute. The Perseus Project and others. Diogenes (version 3.1.6), 1999-2007 P.J. Heslin.
- Quinzio Sergio. *Hebrajskie korzenie nowożytności*. Kraków 2005.
- Schürer Emil. *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ III*. Edinburgh 1993.
- Siwek Krzysztof. *Honor sprawiedliwego i wstyd bezbożnego w antropologicznokulturowej interpretacji Mdr 1–5*. Warszawa 2016.
- Stern Menahem. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*. T. I: *From Herodotus to Plutarch*. Jerusalem 1976.
- Tcherikover Victor, Fuks Alexander. *Corpus Papyrorum Judaicarum I*. Massachusetts 1957.
- Winiarczyk Marek. „Hekatajos z Abdery”. W *Słownik pisarzy antycznych*. Warszawa 1982.
- Wipszycka Ewa, Bravo Benedetto. *Historia starożytnych Greków*. T. III: *Okres hellenistyczny*. Wyd. 2. Warszawa 2010.
- Wojciechowski Michał. „Trzecia Księga Machabejska”. W tenże, *Apokryfy z Biblii Greckiej*. RSB 8. Warszawa 2001.

Profil geopolityczny i socjologiczny żydowskiej diaspory aleksandryjskiej jako przyczynek do rozumienia zjawiska judaizmu hellenistycznego

STRESZCZENIE

Mianem judaizmu hellenistycznego określane jest zjawisko, w którym dostrzec można związki, jakie istniały między tradycją religijną Żydów a elementami kultury greckiej. Aż do czasów Imperium Rzymskiego, a dalej do podbojów muzułmańskich prowadzonych w rejonie Morza Śródziemnego, centrami kulturowymi i religijnymi judaizmu hellenistycznego była Aleksandria oraz inne wspólnoty Żydów zorganizowane w ramach diaspory w całym Egipcie. Analiza licznych dokumentów tej epoki każe sądzić, że była to dobrze zorganizowana wspólnota oparta na prawie i wypracowanych zasadach i stylu życia. Dokumentacja papirologiczna i epigraficzna tych czasów wskazuje ponadto na dość ścisłą współpracę ekonomiczną i społeczną między wspólnotą żydowską a lokalnymi społecznościami będącymi pod zwierzchnictwem Ptolemeuszy. Da się także zauważyć, że w ramach tej koegzystencji kwitła współpraca między władzami a lokalnymi liderami wspólnot żydowskich.

Słowa kluczowe: diaspora, epigrafika, geopolityka, socjologia, judaizm aleksandryjski (judaizm hellenistyczny)

Geopolitical and Sociological Profile of the Jewish Alexandrian Diaspora as a Contribution to the Understanding of the Phenomenon of Hellenistic Judaism

SUMMARY

Hellenistic Judaism is a phenomenon in which one can see the relationships that existed between the religious tradition of Jews and the elements of Greek culture. Until the times of the Roman Empire and further the Muslim conquests carried out in the Mediterranean, the cultural and religious centres of Hellenistic Judaism were Alexandria and other Jewish communities organised as part of the Diaspora throughout Egypt. The analysis of numerous documents of this era makes one think that it was a well-organised community based on law, certain developed principles and lifestyle. The papyrological and epigraphic documentation of these times also points to fairly close economic and social cooperation between the Jewish community and local com-

munities under the Ptolemaic leadership. It is also noticeable that within this coexistence, the cooperation between the authorities and the local leaders of Jewish communities flourished.

Keywords: diaspora, epigraphy, geopolitics, sociology, Alexandrian Judaism (Hellenistic Judaism)

